

УДК 7.033.2:7.04[165.191]

Оксана КУЛИШ,

кандидат мистецтвознавства, старший викладач
кафедри образотворчого
та декоративно-прикладного мистецтва
Черкаського національного університету імені
Б. Хмельницького

ПРЕДМЕТНИЙ АРХЕТИП КОЛЕСА У САКРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ ВІЗАНТІЇ (КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС)

Куліш О. Предметний архетип колеса у сакральному мистецтві Візантії (культурологічний дискурс).

У статті з аксіологічної позиції щодо колеса обґрунтовано поняття архетипа культурного предметної сфери. На прикладах взятих із сакрального мистецтва Візантії, християнського церковного вчення та індоєвропейської міфології схарактеризовано культурологічну трансформацію архетипу колеса. Виокремлено іконографічні типи, до яких був залучений архетип колеса разом із відповідним архетипом культурним колісниці. Це, зокрема, зображення «Вознесіння Господнього» і «Христос у славі», де колеса представлені як багатогокі істоти небесних сил, під назвою престолу, за християнською доктриною про ангельську ієрархію. А також колесо у складі колісниці – зображальний мотив «Вогняне сходження пророка Іллі».

Ключові слова: колесо, колісниця, архетип, міф, мистецтво, Візантія.

Kulish O. Objective archetype of a wheel in the sacral Byzantine art (culturological discourse).

In the article the concept of the cultural archetype of the objective sphere is substantiated from the axiological perspective related to the wheel. Culturological transformation of the archetype of a wheel is characterized on the examples taken from the sacral art of the Byzantium, Christian church learning and Indoeuropean mythology. There have been outlined iconographic types, to which was attracted the archetype of a wheel together with the corresponding cultural archetype of a chariot. These, in particular, are the images of the «Lord's ascension» and «Christ in fame», in which wheels are presented as multieyed beings of the celestial spirits, called thrones, according to the Christian doctrine about angelic hierarchy. And also wheel as a component of the chariot – the fine motive «Fire ascension of the prophet Elijah».

Key words: wheel, chariot, archetype, myth, art, Byzantium.

Куліш О. Предметный архетип колеса в сакральном искусстве Византии (культурологический дискурс).

В статье с аксиологической точки зрения относительно колеса обосновано понятие архетипа культурного предметной сферы. На примерах взятых из сакрального искусства Византии, христианского церковного учения и индоевропейской мифологии охарактеризована культурологическая трансформация архетипа колеса. Выделены иконографические типы, к которым был привлечен архетип колеса вместе с соответствующим архетипом культурным колесницы. Это, в частности, изображение «Вознесения Господнего» и «Христос во славе», где колёса представлены как многоглазые существа небесных сил, под названием престолы, согласно христианской доктрине об ангельской иерархии. А также колесо в составе колесницы – образительный мотив «Огненное восхождение пророка Илии».

Ключевые слова: колесо, колесница, архетип, миф, искусство, Византия.

Постановка проблеми. В образотворчому мистецтві Візантійської імперії і в мистецтві європейських державницьких утворень, на які візантійська культура мала опосередкований вплив, утворилася єдина художня система візуальної репрезентації

християнських образів та символів, що набула остаточного утвердження в післяіконоборчий період. А саме: у середньовічних зображеннях візантійського зразка V – сер. XV століть, ми не рідко зустрічаємо колесо із супровідними зоровими сакральними образами і атрибутами досить вагомими за іконологічним змістом. І якщо взяти до уваги, що християнська культура Візантії постала не на порожньому місці, а на еволюційних надбаннях первісної культури, зокрема на політеїзмі, розвинутій античній міфології і філософії зруйнованої Римської імперії, то виникає наступне питання. Чому саме колесо як базисний елемент культури, тобто архетип культурний, залучене до канонічних композицій значущої християнської семантики? Відтак постає **проблема** з'ясування етіології контекстної переорієнтації архетипу колеса у християнській іконографії.

Мета статті: у культурологічному дискурсі осмислити аксіологічний вимір переходу від архаїки до християнської іконографії предметного архетипу колеса та відповідного культурного архетипу колісниць.

З окресленою проблемою і метою цього дослідження можна справитися, якщо дотримуватися методу компаративізму для проведення порівняльно-історичного аналізу в площині етнографічного освітлення міфології і релігієзнавства в його художньо-естетичному форматі.

Джерельною базою цього дослідження слугують приклади сакрального мистецтва Візантії: фрески християнських храмів, іконопис та мініатюра ілюмінованого рукопису, церковні коштовні речі декоративного мистецтва.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій за темою. Дискурсивну практику щодо такого предмету дослідження, як колесо у контексті давньої індоєвропейської міфології та християнської проводило багато зарубіжних і вітчизняних вчених – В. Войтович [2], М. Графова [5], Вяч. Іванов [6], Дж. Кемпбел [7], М. Чмихов [11] та ін.

Так, американський дослідник міфології Дж. Кемпбел відмічав вражаючий космогонічний цикл у міфології джайністів – стародавньому індійському релігійному вченні, яке бере початок від VI ст. до н.е. та досі існує в Індії. Джайни розуміють час як безкінечний круг і зображають його у вигляді колеса з дванадцятьма спицями або віками згрупованими по шість періодів, що увібрали в себе мільйони років. Віки почергово змінюються по висхідному і низхідному обертах колеса, яке постійно крутиться. Відповідно до цього, у круговерті закладено переродження людських створінь з їх антропологічним видом і культурою від прогресу до регресу [7, 259-260].

Українські вчені В. Войтович та М. Чмихов зауважували, що в українській і загалом давньослов'янській міфології колесо – це предмет-апотропей (тобто він має захисні функції), символ солярного божества. При цьому М. Чмихов наголошував на космологічній ролі колеса як зодіакального символу, а саме: на циклічному рухові часу по колу – універсальному явищу відображеному у міфології, коли змінюються світи – старий на новий – це пов'язано з обертальною природою Сонячної системи [2, 233; 11, 262-344].

На основі індоєвропейських календарних міфів (включно з грецькими і римськими) російський культуролог Вяч. Іванов реконструює загальну індоєвропейську формулу «колесо сонця» і «колісниця сонця» у традиційному сюжеті, що ґрунтується на міфологічному змаганні, яке було відбиттям давніх ритуалів присвячених сезонним обрядам [6, 9].

Проте питання значущості колеса як архетипа предметної сфери (те саме стосується колісниць) у художній культурі Візантії залишилось відкритим.

Наукова новизна цього дослідження: автор пропонує до культурологічного обігу ввести поняття «архетипи культурні предметної сфери» – прообрази, які належать до культурних артефактів, штучно винайдених людиною ще за кам'яної доби і наступних епох міді та

бронзи (ось як, житло, одяг, посуд, зброя, транспорт, дороги, мости тощо).

Основний виклад. Великий інтерес у християнській іконографії викликає предметний архетип колеса з його неоднозначною образною семантикою. Розгляд цього феномену варто розпочати із найбільш архаїчних пластів християнської доктрини, коли протягом IV ст. на основі текстів Старого і Нового Завітів християнськими богословами розроблялась систематизація ангельської ієрархії. Зрештою, було узгоджено взяти за основу церковного вчення про ангельські чини книгу «Про небесну ієрархію» Псевдо-Діонісія Ареопагіта, що жив на рубежі V-VI ст. Його працю прокоментував у VII ст. преподобний Максим Сповідник, і з тих пір саме на вчення Діонісія про янголів спиралися літургійні тексти і вся іконографія ангелів [1].

Серед ангельських чинів, що найвищі у небесній ієрархії, престоли (значить Богоносні) є третіми після серафимів і херувимів у переліку небесних сил безплотних, що найближчі до Бога. В іконографії престоли представлені образно як створіння у вигляді перехресних вогняних коліс із багатьма очима на ободах. Слід додати, що престоли (як вогняні колеса) частіше зображували у наступні післявізантійські часи у православному іконописі і храмовому розписі. Хоча потрібно враховувати також іконоборчий період в історії релігійної культури Візантії, наслідком якого була обмежена кількість вцілілих сакральних зображень (таких, як фрески та ікони) датованих до сер. IX ст.

Серафимів і херувимів було прийнято зображувати у зоо-антропоморфному вигляді. Це істоти, кожна з яких має пташині крила з людською головою або й кількома головами тварин і однією парою людських ніг (рук), як-от у випадку херувима-тетраморфа (тобто той, у якого чотири лиця), чи істоти з шістьма крилами і одним людським обличчям (серафім). Разом з херувимами-тетраморфами престолом наданий спільний опис у Старому Завіті (Книга пророка Єзекіїля), де йдеться про те, що чотири дивовижні істоти, подібні до тварин, з'явилися перед

пророком Єзекіїлем на річці Ховар. Між цими істотами спалахувало сяйво вогню і блискавки, їхній вигляд був такий: у кожній по чотири лиця (людини, лева, тельця й орла) і по чотири крила, вони мали ноги і руки під крилами. І куди б вони не йшли чи піднімалися, чи стояли, під їхніми ногами синхронно рухалися або зупинялися колеса, що мали на обідді багато очей, «адже дух тварин був у колесах» (Єз. 1: 4-21).

Срібна рипіда з візантійського церковного начиння VI ст. Скарб Капер Кораона

Престоли-колеса можна побачити на таких прикладах сакрального мистецтва Візантійської імперії:

а) срібна рипіда часів Юстиніана II (Константинополь або Сирія, VI ст.)⁵ – тут на круглому диску, отороченому стилізованим пір'ям павича, міститься гравіроване зображення херувима-тетраморфа, біля ніг якого з двох сторін є колеса [5, 152; 9];

б) Євангеліє Рабули – мініатюра ілюмінованого рукопису (Сирія, VI ст.)⁶ – зображено іконографічний тип Вознесіння

⁵ Скарб Капер Кораона. Колекція Dumbarton Oaks, Округ Колумбія (США) [9].

⁶ Місце зберігання: Бібліотека Лауренціана, Флоренція (Італія).

Господнього, де у блакитному медальйоні перебуває фігура Христа, з різних сторін від медальйона є крилаті янголи, медальйон упирається на тетраморфа з червоними крилами, сповненими очей, і вогняними колесами;

в) апсида монастиря Давид-Гареджа в Додо, реконструкція фрески (Грузія, близько VII ст.) – тут у триумфальній композиції зображено з'явлення Христа (архаїчний тип «Христос у славі»⁷) Його Престол знизу фланкують дві невеличкі за масштабом фігури шестикрилих тетраморфів; з під середньої пари крил виступають руки, а ноги стоять на колісниці Господній, її колеса охоплені язиками полум'я [5, 156-157; 8, 84-85].

Невипадковим є те, що престоли-колеса мають безпосереднє відношення до херувимів (це слово значить: вилив премудрості, просвіта⁸) – їх зображають біля ніг херувимів. А вже в історії культури винайдення колеса було великим досягненням у сенсі цивілізаційного поступу. З цим явищем людство змогло значно прискорити прогрес матеріальної і духовної культури за посередництвом транспортної комунікації на різних рівнях – інформаційному, економічному і політичному.

Наступний етап нашого іконологічного аналізу стосується предметного архетипу колеса у мотиві зображення св. пророка Іллі на вогненній колісниці, що возноситься на небо. За сюжетом Старого Завіту (4 Цар. 2: 11), пророк Ілля за своє ревне служіння Богові був живим забраний на небо колісницею, запряженою вогняними конями [3]. Звідси іконографічний мотив «Вогняне сходження пророка Іллі», що відомий у середньовічному мистецтві Візантії, ось як на іконі з кіпрської церкви Панагії в селищі Айос-

Теодорос-Агру (перша пол. XIII ст.⁹) [10]. Також до прикладу цього мотиву можна привести мініатюру з константинопольського рукопису – Псалтиря XI ст.¹⁰ [8, 88]. Тут зображено пророка Іллю у двоколісній, запряженій чотирма конями, колісниці, що показана у момент злету в небо; Ілля простягає у руці плащ (дар пророцтва) своєму учню, який залишається на землі.

Окрім того, що християнська міфологія складається з багатьох мотивів юдейської Старозавітної міфології, мотив небесної колісниці є запозиченням із античної міфології. Зокрема, коли йдеться про колісницю керовану сонячним божеством або божеством грому й блискавки у грецькій міфології (Геліос, Аполлон) та у римській, що успадкувала значно давніші міфологічні уявлення італіків (Юпітер) разом з архаїчною етрусською міфологією. Також це є запозиченням із давньоіранської (Мітра) і давньоіндійської міфології (Індра), особливо її ведійського періоду, що датується від сер. II тис. до н. е. до 600 рр. до н. е. Загалом наведений перелік індоєвропейської міфології темпорально стосується епохи бронзи та раннього залізного віку.

Вяч. Іванов зазначав, що міфологічний матеріал Давньої Греції і Риму зазнав великого впливу від культур передньоазіатських, контакт з якими розпочався дуже рано, ще за спільного індоєвропейського періоду, близько IV тис. до н. е. – звідси витоки античної переробки вихідного міфологічного матеріалу східно-індоєвропейського міфологічного спадку [6, 9-10].

За моноцентричною гіпотезою Г. Чайлда, колесо та колісний транспорт були винайдені наприкінці IV тис. до н. е. у Передній Азії, звідки протягом III тис. до н. е. вони поширилися на Південно-Східну Європу через Іран і Кавказ та Південноукраїнські степи [4, 124]. Вказаний

⁷ Вгорі з двох сторін від німба Христа зображено медальйони з уособленням сонця й місяця; цей архаїчний тип Христа у славі зустрічається також у ранніх вірменських розписах [8, 84-85].

⁸ Вчення Православної церкви про чини ангелів, їх імена і служіння / Бібліотека / Догматика / Коломийська єпархія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolomija.com/bbloteka/dogmatika/71-vchennya-pravoslavnoyi-cerkvi-pro-chini-angelv-yih-mena-sluzhnnaya.html>

⁹ Місце зберігання цієї ікони – Візантійський музей культурного центру ім. Архієп. Макарія III, Нікосія (Кіпр) [10].

¹⁰ Цей Псалтир 1066 р. із Константинополя нині зберігається у Британському музеї, Лондон (Великобританія) [8, 88].

часовий відтинок IV–III тис. до н. е. стосується епохи міді.

Згідно зі всім вищевикладеним постав **ВИСНОВОК:** у християнській іконографії візантійського періоду відбулася переорієнтація предметного архетипу колеса, що був взятий зі спільного індоєвропейського періоду розвитку культури суспільств епох міді і бронзи, а також наступного раннього залізного віку.

На теренах Візантійської імперії історична зміна суспільно-політичних обставин у зв'язку з державницьким утвердженням ортодоксальної церкви призвела до зміни світоглядних і естетичних орієнтирів. Сталося заміщення древніх космогонічних уявлень про круговорот часу і уявлень календарних міфів про солярне божество на уявлення космології християнства, що пов'язані із лінійним часом і кінцевою долею цього світу. А відтак появою нового неба, нової землі і нового святого міста Єрусалима (Об. 21: 1-2). Це віддзеркалилось у сакральному мистецтві Візантії у тих зображеннях, де був залучений предметний архетип колеса разом із відповідним архетипом культурним колісниці у наступних іконографічних типах:

1. Колеса як багатоокові істоти небесних сил, під назвою престоли, у ангельській ієрархії затвердженій церковним вченням, їх залучені до іконографічних типів зображень «Вознесіння Господнього» і «Христос у славі».

2. Колесо у предметному складі колісниці – зображальний мотив «Вогняне сходження пророка Іллі».

Однак вельми примітно, що у символічному полі тексту Апокаліпсису серед численних предметних архетипів культурних (ось як чаша, труби, книга, двері, ключі, світильник тощо) колеса немає, що підкреслює лінійний характер розуміння часу у християнському есхатологічному світогляді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ангелы: Как изобразить непостижимое? / Журнал // Храм Илии Пророка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ilynka.prihod.ru/zhurnal/view/id/146471> – 19.01.2016.

2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; іл.
3. Вчення Православної церкви про чини ангелів, їх імена і служіння. Життя Святого Пророка Іллі Фесвитянина / Бібліотека / Догматика / Коломийська єпархія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kolomija.com/bbloteka/dogmatika/71-vchennya-pravoslavnoyi-cerkvi-pro-chini-angelv-yih-mena-sluzhnnya.html>; <http://kolomija.com/bbloteka/zhittya-svyatih/236-zhittya-proroka-ll.html> – 31.01.2016.
4. Гаврилюк Н. О. Колесо / Гаврилюк Н. О. // Словник-довідник з археології [Редактор, укладач та керівник авторського колективу Н. О. Гаврилюк]. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 124.
5. Графова М. А. Иконография Сил Небесных в раннехристианском и раннесредневековом искусстве / М. А. Графова // Вестник Московского университета: Сер.8: История. – 03/2012. – N 2. – С. 148–167.
6. Иванов Вяч. Вс. Античное переосмысление архаических мифов / Вяч. Вс. Иванов // Жизнь мифа в античности: Материалы научной конференции "Випперовские чтения - 1985" (выпуск XVIII). Часть I. С. 9–26.
7. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Джозеф Кэмпбелл [перевод с англ. А.П. Хомик]. – К. : «Ваклер», «Рефл-бук», «АСТ», 1997. – 379 с., ил.
8. Лазарев В.Н. История византийской живописи / В.Н. Лазарев. – М.: Искусство, 1986. – 194 с., табл.
9. Сокровищница Капер Кораона / Византийская держава (дата рег-ции: Дек. 2007) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=12&topic=82> – 25.01.2016.
10. Сусленков В.Е. Илия / В византийском искусстве / Сусленков В.Е. // Православная энциклопедия (опубликовано: 21 июня 2010 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/389301.html> – 3.02.2016.
11. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія / М.О. Чмихов. – К. : Либідь, 2001. – 432 с.

Надійшла до редакції 2.12.2015